

Балонь А.Б.

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного управління, права та гуманітарних наук
Херсонський державний аграрно-економічний університет
ORCID ID: 0009-0008-6754-990X*

ДОПУСТИМІСТЬ ДОКАЗІВ ЯК ІНСТИТУТ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ТА КРИТЕРІЙНИЙ ПІДХІД У СВІТЛІ СТАНДАРТІВ ЄСПЛ

Вступ. Питання допустимості доказів у кримінальному провадженні вже давно вийшло за межі суто технічної складової процесу доказування. По суті, допустимість відображає, чи реалізуються кримінально-процесуальні повноваження держави як легітимний правовий ресурс, обмежений законом і гарантіями, чи як фактична перевага, здатна розширюватися поза встановлені межі. Саме через критерій допустимості у межах судового контролю оцінюється не лише результат (наявність інформації), а й спосіб її отримання: чи діяли органи у межах компетенції, у передбаченому порядку та із дотриманням гарантій, що мають стримувати свавілля і забезпечувати перевірюваність державних дій [1]. У цьому контексті допустимість відповідає на питання, чи може держава посилатися на продукт процесуальної діяльності, якщо він здобутий із відступом від правил, покликаних охороняти права людини та гарантувати справедливий характер притягнення до кримінальної відповідальності.

Водночас допустимість не є категорією, обмеженою лише національним законодавством кожної держави. Участь України у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод означає, що внутрішня модель доказування має співвідноситися з конвенційним стандартом справедливого суду і суміжними гарантіями, які окреслюють межі втручання у права [2]. Тому аналіз допустимості не може зводитися до формальної констатації

виконання приписів процесуальної норми: він потребує оцінки того, які права зачіпає порушення та як воно впливає на справедливість провадження загалом [2-4]. У результаті допустимість доказів стає точкою перетину державного примусу, процесуальної форми та міжнародних стандартів захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій
У сучасній юридичній науці (у межах порівняльного підходу) допустимість доказів пояснюють кількома логічними причинами, чому суд повинен реагувати на ситуації, коли докази отримані не у встановленому законом порядку. До таких причин можна віднести:

правозахисну. Суд не повинен своїм рішенням «узаконювати» порушення, використовуючи незаконно отриманий доказ;

інституційну. Недопущення використання таких доказів у кримінальному провадженні підтримує ухвалення законних та справедливих судових рішень та зміцнює довіру суспільства до судочинства;

превентивну. Якщо докази отримані із порушенням закону, то вони не можуть бути предметом розгляду у суді. в результаті чого у правоохоронних органів буде відсутній стимул порушувати правила збирання та подання доказів;

епістемічну. Суду при здійсненні кримінального судочинства потрібно досліджувати надійні та якісні дані, а докази, отримані з порушеннями процедури, часто викликають сумніви щодо їх достовірності [5; 6].

Конвенційний підхід не заперечує існування та використання державою своїх національних правил доказування, але змінює ракурс оцінки. Аналізуючи практику ЄСПЛ можна прийти до висновку, що стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не визначає для держав правил допустимості, але наголошує на тому, що Суд оцінює справедливість провадження загалом [2]. Найбільш системно та повно відповідні критерії узагальнені у матеріалах ЄСПЛ-KS щодо використання незаконно отриманих доказів, де звертається увага на характер порушення, можливості заперечення для сторони захисту, якість і надійність доказу, мотивування національних судів та вагу доказу у вирішенні справи [3]. Guide on Article 6 у кримінальному аспекті підсилює цей підхід, наголошуючи на змагальності, рівності сторін і ефективності процесуальних гарантій як на ключових елементах справедливого судового розгляду [4].

Для української правозастосовчої практики важливими є і позиції Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, зокрема щодо критеріїв істотності порушення та вимог до мотивування рішень у питаннях (не)допустимості [7; 8].

Метою даної статті є теоретичне розкриття допустимості доказів як інституту процесуальної відповідальності держави при реалізації відповідними інституціями кримінально-процесуальних повноважень, а також формування критерійного підходу до оцінки впливу процесуальних порушень на справедливість кримінального провадження з урахуванням національної рамки (Конституція України, КПК України, спеціальні закони) та стандартів ЄСПЛ [1-4; 9].

Виклад основного матеріалу. У кримінальному провадженні на практиці виникає питання ефективного співвідношення між вимогою щодо результативності розслідування та обов'язком дотримання прав людини. Водночас таке співвідношення не слід зводити до спрощеної дихотомії «інтереси суспільства»

проти «інтересів підозрюваного». У правовій державі суспільний інтерес реалізується через дотримання певної процесуальної форми: держава отримує інструменти примусу і збирання інформації, однак легітимність використання таких інструментів залежить від правил, встановлених законодавством. Використання таких правил та процедур виконує гарантійну функцію - робить втручання правоохоронних органів передбачуваним, контрольованим і підзвітним. У результаті ми можемо констатувати, що допустимість доказів виконує подвійну функцію, забезпечуючи захист прав учасників кримінального провадження та контролюючи правоохоронні органи, встановлюючи межі використання допустимих інструментів [1; 2].

Теоретично допустимість доцільно розглядати як механізм, що надає процесуальним порушенням юридично значущих наслідків. У межах такого підходу кримінально-процесуальні повноваження є законним інструментом держави, однак їх реалізація можлива лише в межах визначеної процесуальної форми. Порушення цієї форми має юридичне значення, а інститут допустимості переводить таке порушення у площину конкретних процесуальних наслідків і тим самим може впливати на хід та підсумок судового розгляду [1; 6]. Разом із тим недопустимість доказів не може встановлюватися механічно. У кожному випадку потрібно проводити оцінку того, наскільки таке порушення є істотним, його зв'язок із фундаментальними правами та реальний вплив на справедливість провадження [3; 4].

Для правозастосування принциповим є те, що процесуальні порушення не є однорідними. Частина таких порушень має характер технічних недоліків документування або недотримання самої процедури, які за певних умов можуть бути «виправлені» іншими доказовими даними. Інша частина порушень безпосередньо впливає на здатність сторони захисту реалізувати процесуальні права або пов'язана з втручанням у фундаментальні права людини (приватність, свободу від примусу, гаран-

тії справедливого суду та тощо) [2–4]. Тому судова оцінка допустимості має бути аргументованою. Недостатньо констатувати факт відступу від норми щодо допустимості доказів; потрібно пояснити, чому відступ є істотним і як саме він вплинув (або може вплинути) на справедливість провадження. Критерійний підхід у цьому сенсі не послаблює відповідальність держави, а підвищує якість судового контролю, оскільки переводить дискусію в площину перевірюваних ознак та логічно обґрунтованих висновків [3; 4; 7; 8].

У межах національної правової системи ключові орієнтири допустимості доказів закріплено передусім у Конституції України та КПК України [1; 9]. КПК формує процесуальну модель, у межах якої державні повноваження набувають правової легітимності лише за умови дотримання встановлених процедур. У зв'язку з цим допустимість є складовою механізму підзвітності держави у кримінальному процесі: держава має не лише довести обставини, а й продемонструвати законність способу, яким ці обставини встановлено [1]. За наявності порушень суд, вирішуючи питання допустимості, фактично встановлює межу легітимності державного втручання та визначає, чи може його результат використовуватися як процесуально релевантний ресурс.

Здійснення повноважень відповідними суб'єктами у кримінальному провадженні є інституційно окресленим: закон визначає статус і компетенцію суб'єктів доказування. У цьому контексті Закон України «Про прокуратуру» задає рамку відповідальності прокурора за законність і процесуальну якість доказування [10], а Закон України «Про Національну поліцію» окреслює правові засади діяльності органу, який володіє значним інструментарієм примусу та збирання інформації [11]. Чим ширші повноваження держави, тим вагомішими мають бути процесуальні запобіжники та вимогливішим судовий контроль. Це, у свою чергу, зумовлює, що забезпечення належної процесуальної якості має бути елементом процесуального супро-

воду кримінального провадження з боку сторони обвинувачення: від планування слідчих (розшукових) дій і контролю документування - до оцінки ризиків втручання у права та прогнозування доказових наслідків можливих порушень [10; 12; 13].

Окремої уваги потребує оперативно-розшукова діяльність як суміжна сфера, що часто перебуває на межі між інформаційним забезпеченням боротьби зі злочинністю та процесуальним доказуванням [14]. У контексті доказів вирішальною є відмінність між «інформацією» та «доказом»: за яких умов відомості можуть бути процесуально «конвертовані» у допустимий доказ без зниження стандартів захисту прав людини [1; 14]. Саме у ситуаціях порушення або сумніву щодо дотримання порядку отримання доказів існує ризик підміни процедури результатом. Тому критерій допустимості має виключати визнання допустимими результатів неправомірного або неналежно формалізованого втручання [1; 14]. Додатково слід враховувати можливість впливу первинного порушення на похідні докази: у такому разі суд має оцінювати не лише окрему процесуальну помилку, а причинний зв'язок між порушенням та отриманими доказовими даними [3; 4; 6].

Не менш суттєвим є зв'язок допустимості із змагальністю. Порушення процесуальної форми може по-різному впливати на справедливість провадження залежно від того, чи мала сторона захисту реальні можливості оскаржити доказ, перевірити умови його отримання, поставити питання щодо цілісності та безперервності зберігання або відтворюваності процедури фіксації [1; 3; 4]. Якщо такі можливості істотно звужені, доказова інформація де-факто набуває «привілейованого» статусу, що створює нерівність сторін та ставить під питання справедливість розгляду [2–4]. Отже, судова оцінка допустимості має включати питання щодо того, чи було порушення компенсоване ефективними процесуальними гарантіями та чи збережено рівність процесуальних можливостей сторін [3; 4].

Позиції Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду демонструють, що оцінка допустимості не зводиться до формальних дефектів документування та потребує з'ясування істотності порушення і його впливу на права та справедливість. Так, у постанові від 06.02.2024 у справі № 645/6247/16-к Суд зазначив, що відсутність у матеріалах протоколу слідчого експерименту не обов'язково зумовлює недопустимість відеозапису: за певних умов відеозапис може оцінюватися як самостійне джерело доказів [7]. У постанові від 01.02.2024 у справі № 287/105/18 акцентовано на нормативних передумовах допустимості доказів експертного походження, зокрема у зв'язку з вимогами до процесуального статусу експерта та правових меж проведення окремих видів експертиз [8]. Такі підходи важливі для узагальнення, оскільки вони підвищують вимоги до мотивування та орієнтують на критерійне розмежування технічних недоліків і порушень, що зачіпають гарантії справедливого суду.

Європейський контекст вирішення цієї проблеми можна дослідити через призму Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, Конвенція гарантує право на справедливий суд (ст. 6) та охороняє права людини, які нерідко можуть бути порушені під час збирання доказів, наприклад право на повагу до приватного життя (ст. 8) [2]. ЄСПЛ не встановлює універсальних «національних правил допустимості», які б стали обов'язковими для країн-учасниць Конвенції, однак оцінює справедливість провадження загалом; у результаті чого спосіб отримання та використання доказів може набувати конвенційного значення [3; 4]. Дослідження та узагальнення ЄСПЛ-KS і Guide on Article 6 (criminal limb) дозволяють структурувати критерії оцінки, серед яких є: характер і серйозність порушення, зв'язок із фундаментальним правом, наявність реальних гарантій і можливості оскарження, роль спірного доказу у загальній системі доказування, якість змагальності та мотивування при ухваленні судового рішення

[3; 4]. Використання таких критеріїв дозволяє уникнути автоматичного формалізму та фактичної безкарності порушень під приводом доцільності.

Показовою є практика ЄСПЛ. До прикладу, в деяких справах Суд аналізував ситуації, пов'язані із таємним отриманням інформації та втручанням у приватність, і кожен раз оцінка Суду виходила за межі формального питання про законність національної процедури отримання доказів. У справі *Schenk v. Switzerland* Суд сформулював загальний підхід, за яким допустимість доказів належить до сфери національного права, тоді як Суд оцінює загальну справедливість процесу [15]. У справі *Khan v. the United Kingdom* предметом аналізу було використання матеріалів, отриманих через приховане перехоплення, і Суд звертав увагу на те, як саме національний процес дозволяв захисту реагувати на такий доказ і яке значення він мав у доведенні вини [16]. У справі *P.G. and J.H. v. the United Kingdom* Суд так само досліджував співвідношення таємних засобів фіксації, приватності та процесуальних гарантій [17]. У справі *Allan v. the United Kingdom* акцент був зроблений на тому, що спосіб отримання інформації може привести до перетворення права на захист із реального у формальне і в подальшому створювати ризики для здійснення судочинства, а особа фактично буде позбавлена ефективних гарантій захисту своїх прав [18]. Аналіз таких судових кейсів важливий не лише для теорії але й для практики.

Аналітичні дослідження європейських країн також засвідчують, що в країнах ЄС існують різні підходи до реагування держави на незаконно отримані докази, але спільним залишається пріоритет справедливості процесу, ефективного захисту та аргументованості судових рішень [5]. У науковій літературі ця логіка додатково підкріплюється підходами, за якими допустимість доказів розглядається як інструмент гарантування здійснення справедливого судочинства і водночас як механізм, що вимагає контекстної оцінки

характеру порушення, зокрема з урахуванням його превентивної функції щодо «вигідних порушень» [6]. Окремого значення набуває роль прокурора, оскільки за міжнародними та європейськими стандартами, що регулюють прокурорську діяльність, підкреслюється відповідальність прокурорів за дотримання стандартів законності та належне здійснення кримінального правосуддя [12; 13], що цілком узгоджується з національними стандартами, визначеними законодавством, зокрема Законом України «Про прокуратуру» [10]. У цьому сенсі допустимість доказів демонструє, що законність способу їх отримання є не факультативним елементом, а складовою професійної та інституційної доброчесності кримінальної юстиції.

Висновки. Допустимість доказів дозволяє перевести доказування у кримінальному процесі із площини результативності при розкритті кримінальних правопорушень у площину легітимності державного втручання. Її нормативне значення полягає у встановленні юридично значущих наслідків за відступ від процесуальної форми та у забезпеченні реального судового контролю за межами реалізації державних повноважень [1; 9]. У правозастосовчій діяльності допустимість запобігає вторинній легітимації порушень прав людини і підтримує законність і довіру до правосуддя, оскільки справедливість судового рішення визначається не лише результатом, а й процесом його ухвалення [2; 3; 5; 6].

Залишається важливим для правозастосування уникнення крайнощів, пов'язаних із застосуванням формалізму (коли будь-який дефект без оцінки істотності призводить до недопустимості) та надмірної дискреції (коли порушення не тягнуть процесуальних наслід-

ків і фактично нормалізуються в державі). Збалансований підхід полягає у критерійній оцінці, яка охоплює встановлення факту порушення, визначення його істотності, аналіз зв'язку з фундаментальними правами та процесуальними можливостями захисту, а також з'ясування ролі доказу у сукупності доказів і подальше формулювання процесуального наслідку у мотивованому рішенні [3; 4; 7; 8]. Позиції ККС ВС від 01.02.2024 і 06.02.2024 підтверджують орієнтацію на таку логіку та підвищені вимоги до обґрунтування істотності порушення [7; 8].

Особливого значення набувають ситуації правової та процесуальної неоднозначності, зокрема співвідношення оперативно-розшукової діяльності та процесуального доказування [14], а також оцінка можливого впливу первинних порушень на похідні докази через причинний зв'язок між порушенням і доказовим результатом [3; 4; 6]. Національне законодавство (Конституція України, КПК України та закони) створює правові підстави для такого контролю [1; 9-14], а міжнародні стандарти пропонують критерійний інструментарій, що може бути застосований при оцінці справедливості провадження загалом [2-4]. Послідовне застосування цих критеріїв, поєднане з належним мотивуванням, є ключовою передумовою правової визначеності й довіри до судового контролю як механізму реального стримування процесуальних зловживань [3; 4; 7; 8]. Окремо слід наголосити, що міжнародні стандарти щодо ролі прокурорів підсилюють вимогу до професійної відповідальності сторони обвинувачення за законність способу одержання доказів [12; 13], що узгоджується із законодавчим визначенням статусу прокуратури в Україні [10].

Анотація

У статті обґрунтовується розуміння допустимості доказів у кримінальному провадженні як інституту процесуальної відповідальності держави за спосіб реалізації кримінально-процесуальних повноважень. Показано, що допустимість не зводиться до формального підходу, а виконує гарантійну функцію через судовий контроль за межами втручання у права та через вимоги до мотивованості рішень. Узагальнено раціональні підстави реагування на незаконно отримані

докази (правозахисну, інституційну, превентивну та епістемічну) і запропоновано критерійний підхід до оцінки впливу процесуальних порушень на справедливість провадження. Окремо акцентовано проблемність співвідношення оперативно-розшукової діяльності та процесуального доказування, а також необхідність врахування причинного зв'язку між первинними порушеннями і похідними доказами. Аргументація спирається на аналіз Конституції України, КПК України, спеціальних законів і стандартів ЄСПЛ, а також враховує позиції Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду та міжнародні стандарти щодо ролі прокурорів.

Ключові слова: допустимість доказів; кримінальне провадження; процесуальні повноваження; судовий контроль; справедливий суд; незаконно отримані докази; похідні докази; ЄСПЛ.

Balon A.B. Admissibility of Evidence as an Institute of the State's Procedural Accountability and a Criteria-Based Approach in the Light of ECtHR Standards

Summary

This article argues that the admissibility of evidence in criminal proceedings should be understood as an instrument through which the state bears procedural responsibility for the way it exercises its criminal procedural powers. It shows that admissibility is not merely a matter of formal compliance with procedural rules: it serves a safeguard function by enabling judicial scrutiny of the limits of interference with rights and by requiring courts to give properly reasoned decisions. The paper systematises the main rationales for responding to unlawfully obtained evidence (rights-protective, institutional, deterrent, and epistemic) and proposes a criteria-based approach for assessing how procedural violations affect the overall fairness of the proceedings. Particular attention is paid to the interface between operational-search activities and procedural proof, as well as to the need to take account of causal links between primary violations and derivative evidence. The analysis draws on the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine, relevant special legislation, and the standards developed in the case-law and materials of the European Court of Human Rights, while also considering the positions of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court and international standards on the role of prosecutors.

Key words: admissibility of evidence; criminal proceedings; procedural powers; judicial control; fair trial; unlawfully obtained evidence; derivative evidence; ECHR.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) : Міжнародний договір від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004
3. Європейський суд з прав людини. Використання (незаконно отриманих) доказів (ЄСПЛ-KS, Ключова тема, Стаття 6 п. 1 (кримінально-правовий аспект)) [Електронний ресурс]. Останнє оновлення: 29.02.2024. URL: <https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/administration-of-unlawfully-obtained-evidence-ukr>
4. European Court of Human Rights; Council of Europe. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights: Right to a fair trial (criminal limb) [Electronic resource]. Updated on 31 August 2022. URL: https://icct.nl/sites/default/files/import/publication/guide_art_6_criminal_eng.pdf
5. Fair Trials. Unlawful evidence in Europe's courts: principles, practice and remedies. 2021. URL: <https://www.fairtrials.org/app/uploads/2021/11/DREP-report.pdf>

6. Weigend T. The Potential to Secure a Fair Trial Through Evidence Exclusion: A German Perspective. 2019. URL: https://lgcl.csl.mpg.de/attachments/Weigend_2019_The_potential_to_secure_a_fair_trial_through_evidence_exclusion.pdf
7. Верховний Суд. Касаційний кримінальний суд. Постанова від 06.02.2024 у справі № 645/6247/16-к (провадження № 51-6261км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116862907>
8. Верховний Суд. Касаційний кримінальний суд. Постанова від 01.02.2024 у справі № 287/105/18 (провадження № 51-4287км22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116862881>
9. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
10. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18>
11. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/580-19>
12. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). The Status and Role of Prosecutors - A United Nations Office on Drugs and Crime and International Association of Prosecutors Guide. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/14-07304_ebook.pdf
13. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Guidelines on the Role of Prosecutors. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-role-prosecutors>
14. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>
15. Schenk v. Switzerland, Appl. no. 10862/84, Judgment of 12 July 1988. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57572>
16. Khan v. the United Kingdom, Appl. no. 35394/97, Judgment of 12 May 2000. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58841>
17. P.G. and J.H. v. the United Kingdom, Appl. no. 44787/98, Judgment of 25 September 2001. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59665>
18. Allan v. the United Kingdom, Appl. no. 48539/99, Judgment of 5 November 2002. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60713>